

Onomastik vahidlər və onların semantik xüsusiyyətləri

Sahilə İbrahimova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Müasir Azərbaycan dili kafedrası,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: sahila.ibrahimova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-6960-524x>

XÜLASƏ

Təqdim edilmiş məqalə giriş, iki yarımbaşlıq, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Məqalənin girişi mövzunun aktuallığını, qarşıya qoyulan vəzifələr və elmi yeniliyi əhatə edir. Birinci yarımbaşlıqda dilçilərin müxtəlif dövrlərdə onomastik vahidlərə yanaşmasından, onların bu sahədə apardıqları tədqiqatlardan bəhs edilmişdir. Onomastik vahidlərin semantikasi, üslubi imkanları, bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamları isə məqalənin ikinci yarımbaşlığında tədqiq edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

onomastika, toponim,
antroponim,
etnotoponim, tələffüz,
orfoepiya, dil

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 12.01.2024

Qəbul edilib: 10.02.2024

Onomastic units and their semantic features

Sahila Ibrahimova

Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher, Department of Modern Azerbaijani Language, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: sahila.ibrahimova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0008-6960-524x>

ABSTRACT

In the article the norms of the spoken language and onomastic units had been taken as a source of investigation. The main purpose is directed to revealing of extralinguistic and intralinguistic processes which cause the formation of proper names (nouns are not taken into consideration) at the same time the problem of transition of these units into the vocabulary stock of language is in the centre of attention and their adaptation of the norms of the spoken language is also noted in the article is also saved the problem of transition of onomastic units into the literary language and their acquisition of general use.

KEYWORDS

onomastics, toponym, antroponym, ethnotoponym, pronunciation, orthography, language

ARTICLE HISTORY

Received: 12.01.2024

Accepted: 10.02.2024

Giriş

Mövzunun aktuallığı hər hansı milli ədəbi dilin danışığı dili əsasında əmələ gələn dil sistemi, sözlərin konkretləşməsi, dəqiq ad bildirməsi və predmetin adlandırılması kimi vacib xüsusiyyətləri araşdırmaqdır. Belə demək olar ki, danışığı dilində formalaşan, tələffüzə asanlaşdırılan dil vahidləri ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Onomologiya hazırkı dövrdə dilçiliyin tam müstəqil bir şöbəsidir. Bir çox problemlərin araşdırılması və dəqiq onomastik nəzəriyyənin formalaşması dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri hesab edilir. Hər hansı bir onomastik vahidin tarixini bilmək həmin dövr üçün xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri, dini, milli təfəkkürü, qonşu xalqlarla əlaqəsi, iqtisadi vəziyyəti və s. haqqında geniş təsəvvür yaradır.

Əsas hissə

Azərbaycan milli ədəbi dili danışığı dilinin normalarına uyğun olaraq inkişaf etmişdir. Bəzi məqamlarda dilin lüğət tərkibində xüsusi adların – onomastik vahidlərin olması müasirlik baxımından əks edilməmişdir. Bunun səbəbi dilçilikdə onomastik vahidlərə yanaşma ilə izah edilməlidir.

Dilçi alim Afad Qurbanov yazır: *“Dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin (burada müəllif xüsusi adları nəzərdə tutur) məcmuyu onomastika, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomologiya adlanır”* [4, s. 272]. Əlbəttə ki, burada ancaq böyük hərflə yazılan xüsusi adlardan – isimlərdən söhbət getmir. Əgər belə olsaydı, müəllif onomastik vahidlər “hərbi sosial işarədir” yazaraq, bu vahidlərin daxili və xarici mahiyyətini göstərməzdi.

Yeri gəlmişkən, danışığı dilinin normaları ilə onomastik vahidlərin ədəbi dilin formalaşmasından danışan zaman professor Afad Qurbanovun onomastik leksikanın təsnifi ilə bağlı fikirlərinə nəzər yetirmək istədik. Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri bu qruplara daxil olan dil vahidlərinin əksəriyyətinin danışığı dilinin normalarına uyğun şəkildə əmələ gəlməsi faktıdır.

Dilçi alim A. Superanskaya bu xüsusi adları, haqlı olaraq, müəyyən qruplara ayırmış, canlı və cansız obyekt və predmetlərin adlarını “bionim”, “abionim” kimi qruplaşdırmışdır. Danışığı dilinin təsirini nəzərə alsaq, antroponimləri həm də matronim (ana adı əsasında yaranan şəxs adları – Anaqız, Anabacı, Anaxanım və s.), patronim (ata adı əsasında yaranan şəxs adları Həsənoğlu, Koroğlu, Əlişli və s.) kimi qruplaşdırmaq olar. Antroponimləşmədə həmçinin danışığı dilini də nəzərə almalıyıq: bənövşə – Bənövşə, qızılgül – Qızılgül, aslan – Aslan, qorxmaz – Qorxmaz və s. [2, s. 5 – 13].

A. Superanskaya onomastik vahidlərin yüzlərlə növünü göstərir və qeyd edir ki, əslində, bunlar ədəbi dilə danışiq dilindən, canlı dildən gələn dil vahidləridir: antroponimlər, antroetnonimlər, antrozoonimlər, antrohidronimlər, antrokosmonimlər, etnotoponimlər, etnohidronimlər, zootoponimlər, xromonimlər, dromonimlər, oykonimlər, oronimlər və s. [Çobanov A. Tbilisi, 1990].

Afad Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, *“dildəki xüsusi sözlər ümumidən əmələ gəlir”* [4, s. 292]. Əlbəttə, burada leksik yolla yaranan *arzu – Arzu, xoşbəxt – Xoşbəxt, sevinc – Sevinc* və s., o cümlədən də qara – Qaraca, Qaralar, Qaraçı və s. sözləri aid edərək demək olar ki, bunlar, əsasən, danışiq dilinin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Onomastik vahidlərə münasibət

Onomastik vahidlərin tədqiqatı zamanı diqqəti cəlb edən bir cəhət də odur ki, xüsusi adlar müəyyən hallarda tələffüzdə olduğu kimi qeydə alınmır. Məsələn: *Aslan – Astan, Yunis – Yunus, Salyan – Səlyan, Füzuli – Fizuli, Astara – Asdara* və s. Dilin imkanları müəyyən şərait yaradır və sonradan ədəbi dilin normasına çevrilir. Burada dialektlərlə loru sözlər arasında rəqabət gedir.

Quştan Bağirovun fikirlərinə diqqət yetirdikdə onun onomastik vahidlərə və digər danışiq dili vahidlərinə münasibətdə fərqli mövqe tutduğunun şahidi oluruq. O, burada danışiq dili – danışiq üslubu – ədəbi dil – şifahi nitq – şifahi ədəbi dil – dialekt və şivə – loru danışiq variantlarını, o cümlədən danışiq dilinin sözyaratmadan ən çox iştirak edən şəkilçilərini göstərir [1, s. 17]. Müəllifin kitabına nəzər yetirdikdə daha maraqlı bir fikrinə rast gəlirik: *“Danışiq dilində belə bir xüsusiyyət var ki, orada köhnəlik, yenilik və gələcəyə məxsus dilin inkişafını göstərən əlamətlər bir-biri ilə paralel çağlaşmış şəkildə olur. Çünki şifahi dili yaşadan bütün xalqlar, hərə bir söz, bir ifadə yaradır, başqa bir söz və ifadə isə köhnəlir, işləklidən qalır”* [1, s. 24].

Bu fikri ona görə müsbət qəbul edirik ki, müəllif canlı danışiq dilinin ədəbi dilə təsirini düzgün olaraq nəzərə çatdırır, məhsuldar və qeyri-məhsuldar sözyaradan şəkilçilərin onomastik vahidlərin yaranmasında, onların ümumişləklilik qazanmasında rolunu vurğulayır.

Fikrimizcə, istənilən variantda xalqın məişəti ilə bağlı əmələ gəlmiş xüsusi adlar ədəbi dildə bu gün də ədəbi dil vahidi kimi mövcuddur. Quştan Bağirov buraya Tiflis – Tbilisi toponimli – urbanomini aid edir. Bu mənada qeyd etmək yerinə düşər ki, D.D.Paqirev də 1913-cü ildə Tbilisidə (Onun kitabında “Tiflis” yazılıb) çap etdirdiyi əsərində kifayət qədər Qafqaz arealında müxtəlif xalqların, əsasən də Azərbaycan türklərinin danışiq dilində işlədilən toponimləri – urbanonim, oykonim, hidronim, dramonim və digər makro və mikro onomastik vahidləri qeyd etmişdir. Başqa bir çox ədəbiyyatlarda həm toponimlərin, həm də etonimlərin canlı danışiq dilindəki formaları

öz əksini tapmışdır.

Türk lüğətçilik tarixində xüsusi isimlər qruplara ayrılmasa da, Mahmud Kaşğari ən geniş yayılmış onomastik vahidləri əlifba qaydasına uyğun olaraq sözlüyə daxil etmiş və onların mümkün açıqlamasını vermişdir. Qarşılaşdırma göstərir ki, M. Kaşğarının sözlüyündə izahı verilən bir çox xüsusi adlar danışq dili variantında həm qədim türk yazılı abidələrinin (Ə. Rəcəbov hazırladığı lüğətdə xüsusi adları ayrıca göstərməyi üstün tutmuş [6, s. 58 – 69]), həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində (əlimizdəki dəyişdirilmiş və müasirləşdirilmiş dastanın sözlük hissəsində xüsusi adlar izahına ehtiyac olan sözlərin əlifba sırası altında verilmişdir) öz əksini tapmışdır [“Kitabi-Dədə Qorqud” sözlüyü. Bakı, 2000].

Dilçi-türkoloq M. Çobanov Azərbaycan şəxs adlarının semantikasından bəhs edərkən həmin sözlərin orfoqrafiya və orfoepiyasını nəzərə alaraq, onları, əsasən, iki qrupa bölmüşdür:

a) xeyirxahlıq bildirən sözlər əsasında düzələn antroponimlər: Uruz, Dondar, Qazan və s.

b) igidlik və rəşadət bildirən sözlər əsasında düzələn antroponimlər: Salur, Buğac, Alp, Əvrən və s.

Müəllif nədənsə bütün nümunələri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından seçməyə üstünlük vermişdir. Görünür, bunun səbəbi dastandakı xüsusi adların danışq dilində yaranması, geniş yayılması və ədəbi dilə transfer etməsidir [2, s. 39].

Onomastik vahidlərin semantikasi

Termin və sözlərin müasir dilimizdə eyni bir şəkllə gətirilməsindən danışan alimlər müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiyasına uyğun dil vahidlərindən, onların quruluşundan, semantik təyinatından bəhs edir.

Bir çox hallarda sözlərin ilkin – danışq dilində formalaşmış mənası və tarixi mənbələr unudulur. “Sözün ilkin həqiqi mənası mətnsiz aydınsa, onun əsl təbiəti, çoxmənalılığı, məcazi mənası, cümlə vasitəsilə mətn çərçivəsində özünü göstərir” [5, s. 155]. Belə xüsusiyyət əldə edən onomastik vahidlərin mətn daxilində də yeri tamam dəyişə bilər. “*Bəbəş*” kiçiltmə mənası bildirdiyi kimi ad da bildirə bilər, necə ki, *Qaraş*, *Balaş* və s. *Məhəmməd* – *Məmməd* – *Məmiş* – *Mamed* dəyişmələri, *Rafiq* – *Rəfiq*, *Suqra* – *Suğra*, *Afət* – *Afad*, *Müslüm* – *Müslim*, *Ülvi* – *Ülvü* və digər belə dəyişmələr danışq dilinin təsirini özündə əks etdirir. Onu nəzərə alaq ki, rus dilinin təsiri nəticəsində fərqli tələffüz danışq dilinin hadisəsi olsa da, ədəbi dildə belə xüsusi adların yazılışına təsir etmir. *Natıq*, *Tofiq*, *Rafiq*, *Faiq* və digər xüsusi adlarda vurğunun ilk hecəda olması həm rus dilinin təsiri, həm də şəxs adlarının xitab yerində işlənməsi ilə əlaqəlidir.

Belə fikirləşirik ki, xüsusi adların bütün qruplarında canlı danışq və ədəbi dilin uy-

ğunluğunu toponimlərdə, kosmonimlərdə, zoonimlərdə, antroponimlərdə və digər onomastik vahidlərdə görmək mümkündür. Buna misal olaraq fitonimlərin danışıq dilində və ədəbi dildə paralellərini nümunə gətirmək istərdik: *mavigilə – bluberi – qolubika, yerqozu – araxis, naringi – mandarin, moruq – malina, nar – qranat, portağal – apelsin, şaftalı – persik, cəfəri – petruşka* və s.

Burada həm xalq danışıq dilindən yaranmış, həm də başqa dildən alınmış fitonimlərin adları verilmişdir. Bu dil vahidləri məna baxımından əşyanı dolğun ifadə etdiyinə görə ədəbi dildə ya tək, ya da paralel – sinonimi ilə birlikdə işlənir.

Bu cür prosesləri başqa sahələrdə də müşahidə edə bilərik. Əyani olaraq Bakı şəhərində bir çox küçə, obyekt, qəsəbə, ərazi adlarının danışıq dilində olduğu kimi, ədəbi dilə keçib paralel işlənməsini nümunə göstərmək olar. Məsələn: *NSZ, Montin, Çermet, Baksovet, Tarqoviy, Xutor, Sovetski, Çəmbərəkənd, Vişnovka, UPD* və s.

Onomastik leksikanın, əsasən, şəxs adlarının ən geniş işləndiyi mənbələrdən biri əsərlərdir ki, həmin bədii əsərlərdə onomastik leksika həm adi, həm də müəyyən üslubi vəzifədə işlənir. Afad Qurbanov bədii ədəbiyyatda onomastik leksikadan aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunduğunu göstərir:

1. Real həyat hadisələri konkret bir ərazidə təsvir edilərkən həmin yerin adı olduğu kimi saxlanılır.

2. Toponimlərdən müəyyən əlamətlə, keyfiyyətlə, hadisə ilə xarakterik olan ərazinin adını ifadə etmək üçün istifadə olunur [Qurbanov A. Bakı, 2003].

Nəticə

Tədqiq etdiyimiz məqalədən belə bir nəticəyə gəldik ki, bir çox belə dil hadisələrini kifayət qədər müşahidə etmək mümkündür. Danışıq dilində işləklik qazanan onomastik vahidlərin ədəbi dilə keçidi, bu vahidlərin ümumişləklik qazanması özünəməxsus fonetik və leksik-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Onomastika, demək olar ki, bütünlükdə xüsusi adların məcmusudur. Bu xüsusi adlar isə öz funksiya və vəzifələrinə, həmçinin mənalılarına görə ümumi adlardan kəskin şəkildə fərqlənirlər. Bu adları öyrənib tədqiq etmək üçün məsələyə müxtəlif tərəflərdən yanaşmaq lazımdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, məqalədə onomastik leksika araşdırılmış, xüsusi adlar tədqiqata cəlb edilmiş və dilçilərin bu sahə üzrə fikirləri ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bağirov Q. (1987). Azərbaycan nəsrində danışığ dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, 171 s.
2. Çobanov M. (1990). Azərbaycan şəxs adlarının semantikasi və orfoqrafiyası. Tbilisi, s. 5 – 39.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” sözlüyü. (2000). Bakı.
4. Qurbanov A. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, s. 272 – 292.
5. Müasir Azərbaycan dili. (2000). I cild. Bakı.
6. Rəcəbli Ə. (2001). Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı, s. 58 – 69.